

Marzena Ożarek

SYMBOLE I ZNAKI ZNALEZIONE W WYPOSAŻENIU MUMII TUTANCHAMONA

Dla starożytnych Egipcjan odpowiednie wyposażenie zmarłego było niezmiernie ważne i ściśle wiązało się z ich wierzeniami - w wędrówkę dusz po śmierci. W muzeach całego świata możemy oglądać kolekcje starożytności egipskich, a wśród nich przedmioty stanowiące wyposażenie zmarłych. Najczęściej są to zestawy amuletów, które zostały wyjęte z jednej lub kilku mumii. Przedmioty o najróżniejszych kształtach, rozpoznawanych zazwyczaj tylko przez egiptologów miały chronić zmarłego podczas wędrówki po zaświatach, w czasie której ciągle musi pokonywać wiele przeszkód. Podróż po zaświatach oraz trudności spotykane na drodze do wieczności poznajemy dzięki tzw. księgom zaświatowym znajdujących się na papyrusach, sarkofagach oraz ścianach grobowców. Dzięki nim jesteśmy w stanie odtworzyć skomplikowany system wierzeń starożytnych Egipcjan oraz poznać zastosowanie przedmiotów umieszczanych podczas rytuału mumifikacji na ciałach zmarłych.

W niniejszym artykule przedstawię funkcję kilku najczęściej występujących na mumiach amuletów i elementów przedstawień o charakterze symbolicznym. W tym celu posłużę się dobrze zadokumentowanym zbiorem artefaktów znalezionych na mumii Tutanchamona.

W wyposażeniu mumii tego chyba najbardziej znanego egipskiego faraona, który panował w Egipcie pod koniec XVIII dyn., wśród ponad 140 obiektów, znaleziono wiele przedstawień i przedmiotów mających charakter symboliczny. Jak pisze Andrzej Niwiński (1995: 15) *za symbol religijny w Egipcie będzie uznana każda scena czy przedmiot, jaki zastępuje, uzupełnia lub ilustruje myśl religijną zawartą w tekstach lub jej materialny odpowiednik*, aby dokładniej jeszcze zrozumieć znaczenie symbolu należy wprowadzić rozróżnienie, pomiędzy znakiem i symbolem, mimo iż oba pojęcia są częściowo zbieżne. Istnieje wiele definicji znaku. Już scholastycy uznali znak za *aliquid stat pro aliquo* (Kubiak 2002: 359). Natomiast inna definicja wysunięta przez Turnera i Cohena, pokazuje podstawową różnicę pomiędzy tymi pojęciami. Uważają oni, że symbol ma charakter polisemiczny, to znaczy wiąże się z wieloma de-

sygnatami i/lub może mieć wiele denotacji; co się tyczy znaku jest on raczej monosemiczny (Turner 1974: 55; Cohen 1974: 23). W przypadku gdy mamy do czynienia z kulturą, z którą nie ma bezpośredniego, żywego kontaktu, ciężko jest w sposób ścisły dokonać rozgraniczenia pomiędzy tym, co było dla ówczesnych Egipcjan znakiem a co symbolem. Dlatego w niniejszym artykule zajmę się tylko najistotniejszymi symbolami i znakami, które same pełniły funkcje amuletów lub silnie wzmacniały działanie magiczne innych przedmiotów.

Na mumii Tutanchamona jak już wspomniałam umieszczono ponad 140 różnych przedmiotów. Większość z nich służyła nie tylko do ozdoby i okazania prestiżu zmarłego króla, ale pełniła także ważne funkcje magiczne, zabezpieczając zmarłego, i dając mu zarazem moc regeneracji i odrodzenia się po śmierci oraz umożliwiając mu dokonywanie magicznych przemian. Przedmioty pełniące tego typu funkcję możemy określić mianem amuletów. Pod tym hasłem w popularnym *Słowniku mitów i tradycji kultury*, Władysława Kopalińskiego (2000: 38) możemy przeczytać:

Amulet - drobny przedmiot, któremu dawniej przypisywano (...) magiczną moc chronienia noszących je osób od niebezpieczeństw, chorób i nieszczęść.

W starożytnym Egipcie na określenie amuletu używano kilku słów: *meket-ha, sa, nehet* oraz *udżau*, były to synonimy słowa: chronić (Śliwa 1976: 6). Jak pisze Tadeusz Andrzejewski w objaśnieniach do *Faraona* Bolesława Prusa: *istota amuletu według wierzeń egipskich polega na tym, że wizerunek jakiegoś boga był samym bogiem* (Andrzejewski 1955: 452), dlatego też odgrywały one niezmiernie ważną rolę w życiu codziennym, jak i pośmiertnym każdego Egipcjanina. Nie wszystkie amulety jakie spotykamy w materiale archeologicznym pochodzącym z terenu Egiptu, były wykonane z tak cennych materiałów jak te znalezione na mumii Tutanchamona. Wiele przedmiotów tego typu było robionych z prostych i łatwo dostępnych materiałów: drewna, kości, gliny czy też płótna (LÄ t.1, kol. 232-236). Tylko najzamożniejszych Egipcjan było stać na amulety wykonane zgodnie z zaleceniami egipskich tekstów *Ksiąg Podziemi*, w których wymieniane są takie materiały, jak: złoto i kamienie półszlachetne. Z tego powodu, niekiedy jedynie namalowane na lnianym płótnie przedstawienie określonego amuletu stawało się samo amuletem. W przypadku mumii Tutanchamona tego typu substytuty amuletów, nawet jeżeli byłyby umieszczone na mumii, nie miały-

by szans dotrzeć do naszych czasów. Balsamiści którzy przygotowywali ciało króla obficie namaścili je wonnościami, które weszły w reakcję chemiczną z bandażami, na skutek czego uległy one procesowi przypominającemu zwięglenie. Stan ten pogorszył jeszcze zespół lorda Carnarvona, który wystawił mumię na działanie promieni słonecznych, a następnie dokonał autopsji polegającej na polewaniu jej gorącym woskiem i użyciu rozgrzanych noży. (Brier 2001: 162) Na szczęście wykonane z bardziej trwałych materiałów amulety nie uległy zniszczeniu, a grobowa maska króla osłoniła i uratowała jego głowę. Dzięki temu możemy przeprowadzić analizę królewskiego wyposażenia mumii z tego okresu.

Amulety odgrywały niezmiernie ważną rolę w życiu codziennym oraz pośmiertnym każdego Egipcjanina. Niektóre z nich takie jak insygnia władzy, którą symbolizowały, miały jedynie zapewnić panowanie w zaświatach, inne zaś zawierały o wiele szersze znaczenie i jako amulety pełniły silne funkcje ochronne.

Jednym z najczęściej występujących na mumiach amuletów była kolumna/filar *dzed*. W wyposażeniu mumii Tutanchamona znalazły się dwa takie amulety oraz przedstawienia *dzed* na dwóch pectorałach. Były to bardzo stare amulety. Najstarszy znany egzemplarz znaleziono w Heluanie, datuje się go na czasy I dyn. (Niwiński 1995: 209). Występował on również w architekturze w czasach III dyn. Natomiast amulety mumiove tego typu pojawiły się nieco później, bo pod koniec Starego Państwa (Andrews 1994: 83). Należy pamiętać także, że *dzed* to również stary fetysz z Busiris, gdzie był czczony i kojarzony z lokalną formą boską Anedżty (Niwiński 1995: 200-208). Jego znaczenie nie zostało jeszcze do końca wyjaśnione. Istnieje hipoteza, iż jest to przedstawienie drzewa pozbawionego liści lub forma karbowanego pala, wokół którego ustawiano powiązane kłosa zboża. Wierzono, że w zbożu zawarta jest siła i moc, którą wiązano z kultem płodności. Anedżty początkowo wiązano z Ptahem, później z Sokarisem, a w końcu z Ozyrysem, z którym *dzed* był związany, aż po zmierzch okresu grecko-rzymskiego (Andrews 1998: 41). Jako symbol Ozyrysa, amulet ten miał zapewniać stabilność i trwałość, gdyż był uważany za jego kręgosłup.

Instrukcje i magiczne zaklęcie dotyczące tego typu amuletu znajduje się w rozdziale 155 *Księgi Umarłych*. Według niego kolumna ta powinna być wykonana ze złota i zawieszona na szyi, na włóknie sykomory. Oczywiście czynności tej musiało towarzyszyć recytowane zaklęcie: *Powstań Ozyrysie! Masz znów swój kręgosłup, Ty, którego serce jest zmęczone,*

masz swoje kręgi! (Andrews 1994: 83). Amulety *dżed* pochodzące z mumii Tutanchamona, wedle wskazówek, były wykonane ze złota. Jeden z nich był dodatkowo inkrustowany niebieskim fajansem, a na drugim wygrawerowano prenomen władcy - Nebcheperure, oraz zaklęcie mające wzmacniać jego magiczną moc: wypowiedz: *twój kręgosłup jest dla ciebie O wiąż z sercem: jesteś położony na boku. Daję ci wodę. Przyniesiono ci złota Dad. Jesteś przez to wzniesiony* (<http://www.ashmolean.museum/gri/carter/256kk-c256kk-2.html>).

Innym ważnym dla starożytnych Egipcjan amuletem było oko *udżat*. Na dziesięciu przedmiotach odkrytych na mumii Tutanchamona znajdowało się jego przedstawienie. Ten typ amuletu był równie stary co *dżet*, jego pierwsze egzemplarze pochodzą z czasów Starego Państwa (Śliwa 1976: 23). Magiczna moc *udżat* wiąże się z mitem walki Horusa z Setem, w którym Horus stracił swoje lewe oko. Zły Set następnie pociął je na kawałki, i tylko dzięki magicznym mocom Thota, który poskładał i uleczył oko, wróciło ono do Horusa (Niwiński 1995: 31). Według innego mitu Horus podarował swoje oko zmarłemu ojcu Ozyrysowi, który dzięki jego mocy zmartwychwstał (Andrews 1994: 43). Poprzez to magiczne uleczenie i moc wskrzeszania, stało się *udżat* amuletem zapewniającym zdrowie i odrodzenie z jednej strony, a z drugiej chroniącym przed wszelkimi demonami zaświatów, oraz przed wszelkim „złym spojrzeniem” (Śliwa 1976: 23). Ponadto było ono symbolem wszelkiej ofiary oraz triumfu nad wrogami (Niwiński 1995: 31).

Kolejnym typem amuletu, było schematyczne przedstawienie serca, w formie znaku *ib*. Na mumii Tutanchamona znaleziono jedynie dwa przedmioty tego typu, wykonane z karneolu oprawionego w złoto. Nie były to jednak samodzielne amulety, a jedynie elementy zapięcia dwóch pektorałów. W tym okresie ten typ amuletu dopiero się narodził i nie był jeszcze popularny (Andrews 1994: 72), a jego funkcja była niezmiernie podobna do tej, jaką pełniły skarabeusze sercowe (Wilkinson 2003: 77), które miały chronić i zastępować serce zmarłego na sądzie.

Znaczna ilość obiektów znajdujących na mumiach miała kształt koła, a na mumii Tutanchamona było: 20 bransolet, 15 pierścieni oraz 8 złotych, inkrustowanych prostych kółek. Te ostatnie mogły służyć jako bransolety, ale zarówno w oryginalnych kartach tych obiektów, jak i w innych publikacjach, nazywane są one kólkami. Poza tym w przeciwieństwie do bransolet, nałożonych na przedramiona i kostkę mumii,

kółka ułożone były starannie, na brzuchu, genitaliach i udach, między jej bandażami (Reeves 1998: 112).

Koło w Egipcie, podobnie jak i dziś, mogło symbolizować wiele rzeczy między innymi tarczę słoneczną i księżyc w pełni, które były przez Egipcjan czczone i identyfikowane z różnymi formami boskimi. Ponadto możemy je kojarzyć z nieskończonością i wiecznością, gdyż nie ma ono ani początku ani końca, jest formą doskonałą. Kształt koła ma między innymi egipski znak *shen*, oznaczający właśnie słowo „wieczność”, ponadto okrąg tworzył wąż Uroboros, który połykał swój ogon, przez co jego koniec stawał się zarazem jego początkiem. Uroboros przedstawiany był często jako element otaczający sobą jakąś przestrzeń, przez co oddzielał ją i chronił. Był on powszechnie traktowany jako granica świata stworzonego. Można zatem uważać, że te proste kółka były ważnym amuletem ochronnym oraz jako symbol wieczności gwarantowały nieśmiertelność.

Poza kółkami na brzuchu mumii Tutanchamona, znajdowały się także trzy wycięte ze złotej blachy przedmioty przypominające kształtem łacińskie litery „Y”, „T” oraz owalna plakietka. Obiekty te pełniły zapewne funkcję amuletów. Jednakże żaden z tych przedmiotów nie został wymieniony w znanych nam kopiach *Księgi Umarłych* (Brier 2001: 194). Według Christiane Desroches-Noblecourt przedmiot przypominający kształtem literę „Y” był podobny do hieroglifu determinującego tkaninę, w związku z tym obiekt ten mógł być amuletem, którego funkcją było zapewnienie bandażom niezniszczalność (Desroches-Noblecourt 1980: 156).

Natomiast dobrze udokumentowane jest użycie amuletów w kształcie owalnych plakietek i ich funkcja. Przedmioty tego typu występowały na wielu mumiach. Nie zawsze były zrobione z metalu, czasem wykonywano je z wosku. Zawsze umieszczano je na nacięciu, przez które usunięto zmarłemu wnętrzności w czasie zabiegów mumifikacyjnych. Niekiedy na plakietkach tego typu wryte było przedstawienie oka *udjat* (Ikram, Dodson 1998: 142). Na opisywanej plakietce Tutanchamona nie był wryty żaden znak, ale z uwagi na analogie możemy przypuszczać, że pełniła ona funkcję amuletu ochraniającego oraz w symboliczny sposób „uzdrawiającego” ranę pomumifikacyjną.

Dużą grupę amuletów i przedstawień w wyposażeniu mumii stanowiło kilka typów węzłów, prawdopodobnie dlatego iż uważano, że *zamykają one w sobie (zawiązują) siłę magiczną* (Lurker 1995: 236). Ich moc opisywana jest również w *Księdze Umarłych*, rozdział 42: *Ja jestem*

węzłem losów świata ukrytym w drzewie pięknym i świętym. Jestem niewzruszony, ja wielki węzeł Tego, co kryje w sobie Wczoraj. W moim ręku leży dzisiaj (Lurker 1995: 236). Węzeł jest tutaj postrzegany jako symbol wieczności i nieskończoności.

W wyposażeniu mumii Tutanchamona występowało kilka typów węzłów: *tit*, *sa*, *szen* oraz dwie złote wstęgi z węzłami. Były one formami samodzielnych amuletów lub wchodziły w skład innych przedmiotów.

Najwięcej, bo aż na 13 przedmiotach pojawiło się przedstawienie znaku *szen*. Miał on formę podwójnego starannie zwiniętego w koło sznura lub kawałka papirusu (Andrews 1994: 76), którego końcówki były tak ułożone na dole i obwiązane, że tworzyły prostą styczną do jego okręgu. We wszystkich wypadkach *szen* jest trzymany w szponach sępa, sokoła lub ptaka Ba i nie występuje on, na mumii Tutanchamona, jako samodzielny amulet. Miał on dodawać tym ptasim przedstawieniom dodatkową magiczną moc, rozbudowując zarazem ich symbolikę. Sam znak *szen* pełnił podobne funkcje ochronne jak opisywane wcześniej koło. Jako znak hieroglificzny mógł oznaczać zarówno słowo „wieczność” jak i „chronić” (Wilkinson 2003: 193).

Podobnym do *szen* symbolem ze sznura była pętla *sa*, która pojawiła się na jednym, pektorale przedstawiającym oko *udżat*. Jak sama nazwa wskazuje nie była ona okrągła a jej związane końcówki przedstawiano luźno opadające w dół. W jednym z egipskich tekstów, *sa* opisana została jako lniany powróż i amulet życia utkany wspólnie przez Izydę, Neftydę, Hadźhotepa i związany przez boginię Neit (Pinch 1994: 108). Ogólnie uznawana była ona za symbol ochrony i w tej głównie funkcji pojawiała się na wielu przedmiotach lub jako popularny samodzielny amulet.

Jednym z symboli, który wystąpił jako amulet był węzeł *tit*. Wykonany został ze złota i czerwonego jaspisu, zgodnie z opisem w rozdziale 156 *Księgi Umarłych* (Brier 2001: 155). Nazywano go „węzłem Izydy” lub „krwią Izydy”, ze względu na to, że zwykle był wykonany z czerwonego kamienia lub szkła. Właśnie ze względu na nazwę interpretuje się *tit*, jako przedstawienie węzełka z tkaniny, noszonego przez kobiety w czasie menstruacji (Ikram, Dodson 1998: 142). Znane są też inne teorie mówiące, że są to kobiece narządy rodne (Brier 2001: 155) lub węzeł, w który zawiązała Izyda nowonarodzonego syna - Horusa (Harris 1998: 75). Moim zdaniem mógł on przedstawiać kawałek związanego lnianego paska lub włókna palmowego, gdyż sporadycznie amulet ten robiono z zielonych kamieni, i mógł on służyć Egipcjanom do zawiązania pępowi-

ny noworodka, przed jej odcięciem od łożyska. Wyjaśniałoby to bardzo silne funkcje ochrony ciała, jakie przypisywano „węłowi Izydy”. Ponadto ten typ amuletu określano również jako symbol płodności i zwycięstwa życia. W formie niezależnego amuletu pojawił się po raz pierwszy w czasach panowania XVIII dyn., jeden z pierwszych znanych nam egzemplarzy pochodził z mumii Kha, nadzorca robót w Deir el-Medina, za panowania Amenhotepa III (Andrews 1994: 45).

Innym typem przedmiotów były dwie proste wstęgi, ozdobione węzłem, które zrobiono ze złotej blachy. Ułożono je na klatce piersiowej, wzdłuż ramion króla. Podobny kształt mają ramiączka niewielkich kolczug, w jakie ubrane są różne formy boskie przedstawiane na egipskich reliefach i posągach wszystkich epok. W odróżnieniu od nich kolczugi królów podtrzymywało jedynie jedno ramiączko. Wynika z tego, że miały one symbolicznie podkreślać boskość Tutanchamona po śmierci.

Jednym z najistotniejszych dla zmarłego amuletów był maleńki, symboliczny podgłówek *ures*, który zgodnie z przeznaczeniem, umieszczany był pod głową zmarłego. Powinien być wykonany z hematytu (Andrews 1994: 95), ale ten znaleziony pod głową Tutanchamona był żelazny. Magiczne funkcje tego amuletu wyjaśnia zaklęcie 166 z egipskiej *Księgi Umarłych*; *Zbudź się! Twoje cierpienia zostały ukojone. Jesteś zbudzony, kiedy twoja głowa jest ponad horyzontem. Powstań, triumfujesz dzięki temu, co zostało zrobione. Ptah pokonał twoich wrogów. Zrobiono z tobą, co zostało rozkazane. Jesteś Horusem, synem Hathor, płomieniem zrodzonym z płomienia, któremu odrosła głowa, po tym jak została ścięta. Twoja głowa nigdy nie będzie tobie zabrana. Twoja głowa nigdy nie zostanie poniesiona* (Brier 2001: 158). Miał on chronić głowę zmarłego przed ścięciem, które w wierzeniach egipskich oznaczało wieczne unicestwienie. Ponadto głowa podparta na wezglówiu przypominała znak hieroglificzny *achet*, oznaczający horyzont, czyli miejsce gdzie pojawiał się wschodzące słońce. Dlatego wierzono, że umieszczenie *ures*, pod głową zmarłego umożliwiło mu *powstanie z niebytu* (Brier 2001: 193) i zmartwychwstanie. Amulet tego typu pojawił się dopiero w czasach panowania XVIII dyn. (Ikram, Dodson 1998: 143) i do III Okresu Przejściowego znajdowany był tylko w pochówkach królewskich (Andrews 1994: 95).

Częstym elementem dekoracyjnym, występującym na wielu przedmiotach, które znaleziono na mumii Tutanchamona są przedstawienia

papirusu i lotosu. Należy pamiętać, że obydwie rośliny miały głęboką symbolikę i często pełniły funkcje amuletów.

Lotos był symbolem Górnego Egiptu, idealnym kwiatem, a jego błękitna odmiana uważana była za świętą i wiązano ją z *boską esencją i słodyczą boga słońca Re* (Harris 1998: 78). W 15 rozdziale *Księgi Umarłych*, Re nazywany jest *złotym młodzianem, który wyszedł z lotosu*, a w 81 rozdziale zmarły ma przemienić się właśnie w ten kwiat (Lurker 1995: 128). Ze słońcem wiązano lotos ze względu na jego dobowy cykl, gdyż kwiaty lotosu wynurzają się z wody i otwierają o wschodzie słońca, a zamykają po jego zachodzie. Był on też uważany za kwiat, *który powstał na początku* (Lurker 1995: 128). Dlatego stał się on symbolem odrodzenia i zmartwychwstania.

Papirus jako symbol Dolnego Egiptu był równie ważną rośliną co lotos, i podobnie jak on był w sztuce uważany za symbol światła. Jego kształt miał też jeden z amuletów, łączonych z Ozyrysem - *uadż* (Taylor 2001: 204). Zawieszono go razem z innymi na szyi mumii Tutanchamona. Instrukcje dotyczące tego amuletu znajdowały się już w *Tekstach Sarkofagów*, a później w 156 i 160 rozdziale *Księgi Umarłych*. Według tych tekstów amulet powinien być zrobiony z zielonego kamienia i umieszczony na gardle zmarłego, w trakcie tej czynności należało wypowiedzieć magiczne zaklęcie: *Jeśli jest zdrowe, ja jestem zdrowy, jeśli nie jest zniszczone, ja nie jestem zniszczony, jeśli nie jest zaatakowane, ja nie mam ran, ...moje członki nie mogą wyschnąć* (Andrews 1994: 82). Roślina papirusu była symbolem wegetacji i dlatego właśnie amulet *uadż* umieszczano na mumiach, jego obecność miała zapewnić zmarłemu regenerację, nieskończoną młodość, urodzajność oraz wieczną świeżość (Carter 1928: 170).

Jak widać umieszczenie na mumii Tutanchamona takiej liczby różnych przedmiotów nie było przypadkowe. Należy również zaznaczyć, że poza opisanymi powyżej ochronnymi znakami i symbolami na mumii króla znajdowały się także przedmioty zoomorficzne i antropomorficzne, które również były istotnymi elementami egipskiego wyposażenia grobowego. Często określone symbole i znaki wzmacniały ich walory ochronne i były ich nie odłącznym elementem, jak możemy zauważyć na przykładzie naszyjników w kształcie ptaków, które w szponach wkomponowane mają znaki szen.

Poza formą amuletów liczył się również materiał z jakiego były one wykonane. W wielu rozdziałach egipskiej *Księgi Umarłych*, poświęco-

nych różnym typom amuletów, znajdują się dokładne instrukcje odnoszące się właśnie do materiału i koloru jaki miał im zapewniać określone magiczne funkcje, i tak amulety *ib* powinny być z karneolu, amulet *tit* z czerwonego jaspisu, *uadz* z zielonego kamienia a kolumna *dzed* ze złota. Istota materiału a przede wszystkim koloru wynikała z jego własnej symboliki, na którą często składała się baczna obserwacja natury.

Kolor zielony, czyli wegetacji symbolizował nowe życie, odrodzenie (Andrews 1994: 81) oraz radość. Z zielonego malachitu były pola podziemi, na których mogli przebywać jedynie błogosławieni zmarli (Lurker 1995: 243).

Kolor niebieski natomiast wiązano z niebem i życiodajnymi wodami Nilu, który w corocznym cyklu „odradzał się” umożliwiając wegetację (Andrews 1994: 73) Ponadto wierzono, że włosy bogów były z niebieskiego lapisu-lazuli (Ikram 2004: 90), co dodawało mu dodatkową boską moc.

Czerń była symbolem płodności, regeneracji i odrodzenia, ponieważ właśnie z czarnej ziemi po wylewie pojawiały się młode, zielone rośliny - nowe życie.

Czerwony kolor kojarzono przede wszystkim z krwią i ogniem. Dlatego właśnie kolor ten symbolizował aspekty pozytywne, takie jak życie, energię, władzę, moc solarną (Ikram 2004: 82) i zwycięstwo (Lurker 1995: 66), jak i negatywne. W Egipcie o człowieku ogarniętym gniewem mówiono, że ma on „czerwone serce”, a przez powiązanie go z nie cieszącym się dobrą sławą Setem, kolor ten stał się oznaką zagrożenia i niebezpieczeństwa (Lurker 1995: 66). Często z materiałów w tej barwie, robiono głowy i oczy ureuszy, wieńczących królewskie nakrycia głowy, które plując ogniem miały w ten sposób ochraniać faraona przed wszelkimi niebezpieczeństwami.

Poza kolorem istotna i symboliczna była też twardość materiałów. Często w tekstach pojawia się określenie „z twardego kamienia”, rodzaj surowca wiąże się więc zarazem z jego trwałością, a co za tym idzie z wiecznością. Za jeden z najbardziej trwałych i niezniszczalnych materiałów uchodziło złoto - egipskie *nebu* (Germer 2001: 505).

Wierzono, że *złoto było ciałem bogów* (Seidel 2001: 235), wiązano je również, podobnie jak czerń, z regeneracją i powtórными narodzinami (Reeves 1998: 130). Dlatego był to najbardziej odpowiedni materiał do produkcji amuletów oraz innych przedmiotów. Jego niezwykła moc

spływała na noszącą złoty amulet osobę, zapewniając jej niezniszczalność i wieczną ochronę. (Desroches-Noblecourt 1980: 150).

Często występowały też różne kolory złota uzyskane poprzez domieszki innych metali, a zwłaszcza miedzi oraz srebra. Stop złota ze srebrem, egipski *dżam*, przez Greków został nazwany elektronem. Jednakże do XX dynastii w Egipcie nie uzyskiwano elektronu sztucznie, tylko używano złota z dużą (20-40%) domieszką srebra, występującego naturalnie w przyrodzie (Lipińska 1977: 73-74).

Interesujący jest również fakt znalezienia amuletów z żelaza. Przedmioty z tego metalu praktycznie nie występowały w tym okresie w Egipcie, co czyniło je bardzo cennymi.

Jak widać dla starożytnych Egipcjan odpowiednie wyposażenie zmarłego było niezmiernie istotne. Ważny był kształt, umiejscowienie oraz materiał z jakiego wykonany został przedmiot mający zapewniać szczęście a przede wszystkim chronić zmarłego w zaświatach. Dzięki symbolom, kojarzonym z różnymi formami boskimi lub z popularnymi egipskimi mitami, amulety stawały się coraz bardziej powszechne, tak że już pod koniec okresu Nowego Państwa i w okresie Późnym stanowiły wyposażenie już prawie wszystkich egipskich mumii.

Bibliografia

- LÄ: Klasens A., 1979, *Amulet* [w:] W. Helck, E. Otto [red.], *Lexikon der Ägyptologie*, t.1, Wiesbaden: 232-236
- Andrews C., 1994, *Amulets of ancient Egypt*, Londyn
- Andrews C., 1998, *Egyptian Mummies*, Londyn
- Andrzejewski T., 1955, *Objaśnienia do Faraona B. Prusa*, [w:] B. Prus, *Faraon*, t.2, Warszawa, 1955: 452
- Brier B., 2001, *Ancient Egyptian Magic*, Nowy Jork
- Brier B., 2001, *Morderstwo Tutanchamona*, Warszawa
- Carter H., 1928, *Tutenchamun, Ein Ägyptisches Königsgrab*, t.2, Lipsk
- Cohen A., 1974, *Two - dimensional Man. An essay on the anthropology of power and symbolism in complex society*, Berkeley
- Desroches-Noblecourt Ch., 1980, *Tutanchamon*, Warszawa
- Germer R., 2001, *Mumifikacja* [w:] R. Schulz, M. Seidel [red.] *Egipt świat faraonów*, Könemann 2001: 458-470
- Harris E. L., 1998, *Ancient Egyptian divination and magic*, Boston
- Ikram S., Dodson A., 1998, *The Mummy in Ancient Egypt*, Londyn
- Ikram S., 2004, *Śmierć i pogrzeb w starożytnym Egipcie*, Warszawa

- Kopaliński W., 2000, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa, s. 38
- Kubiak J., 2002, *Znak i Symbol* [w:] K. W. Friske i in. [red.], *Encyklopedia socjologii*, t.4, Warszawa, s. 359-363
- Lipińska J., 1977, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977
- Lurker M., 1995, *Bogowie i symbole starożytnego Egiptu*, Warszawa
- Niwiński A., 1995, *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, Warszawa
- Pinch G., 1994, *Magic in Ancient Egypt*, Austin
- Reeves N., 1998, *Tutanchamon*, Warszawa
- Seidel M., 2001, *Tutanchamon-złoty faraon* [w:] R. Schulz, M. Seidel [red.] *Egipt świat faraonów*, Könnemann: 229-241
- Śliwa J., 1976, *Amulety egipskie*, Kraków
- Taylor J. H., 2001, *Death and the after life in ancient Egypt*, Londyn
- Turner V., 1974, *Dramas, fields and metaphors. Symbolic action in Human society*, Itaka
- Wilkinson R. H., 2003, *Reading Egyptian Art. Hieroglyphic guide to ancient Egyptian painting and sculpture*, Londyn